

KÂTİP ÇELEBİ’NİN DEVLET GÖRÜŞÜ VE OSMANLI TÜRK DÜŞÜNÇESİNDEKİ ETKİLERİ*

Kemal SÖZEN**

ÖZET

Kâtip Çelebi, XVII. yüzyıl Osmanlı bilim dünyasının önemli şahsiyetlerinden birisidir. O, toplumsal yapı ile birey hayatı arasında ilişki kurarak, uzviyetçi bir devlet anlayışını benimser. Bu çalışmada, Çelebi’nin devlet anlayışı, İbn Haldûn’ki ile de karşılaştırılarak ele alınmaktadır. Yanı sıra, devletin toplumsal yapısını oluşturan unsurlar ile XVI. yüzyıl sonrası Osmanlı toplumunda zuhur eden buhranların aşılmasında takip edilecek yöntemler üzerinde durulmaktadır. Naîmâ ve Cevdet Paşa’nın konuya dair bazı görüşlerine de yer verilerek, Çelebi’nin fikirlerinin yansımaları ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, Devlet, İbn Haldûn, Osmanlı Türk Düşüncesi.

ABSTRACT

State View of Khatip Chelebi and His Impacts in the Ottoman-Turkish Thought

Khatip Chelebi is one of the most important scholars of the Ottoman period in the 17th century. He accepts a biological view of the state, by establishing a relationship between communal structure and individual life. In this study, the state view of Chelebi is examined and compared with that of Ibn Khaldun. In addition, we tried to explain the methods that can be followed in overcoming the current crises in the Ottoman society after the 16th century and the elements existed in the Ottoman communal structure. In this respect, we will give the opinions of Naima and Cevdet Pasha on these subjects and the impacts of Khatip Chelebi’s thoughts.

Key Words: Khatip Chelebi, State, Ibn Khaldun, Ottoman-Turkish Thought.

* Bu çalışma, 19-20 Ekim 2007 tarihinde İstanbul’da düzenlenen “Vefatının 350. Yılında Uluslararası Kâtip Çelebi Sempozyumu”na sunulan bildiri metninin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi Dekanı (İslâm Felsefesi Anabilim Dalı).

Giriş

XVII. yüzyıl Osmanlı bilim dünyasının en önemli ve seçkin simalarından biri olan Kâtip Çelebi (1609-1657), çeşitli iç ve dış nedenlere bağlı olarak XVI. yüzyıl sonrası Osmanlı devlet yapısında ortaya çıkan bazı siyasî, sosyal ve ekonomik buhranların çözümüne yönelik birtakım düşünceler ortaya koymaktadır. Onun bu hususta kaleme aldığı eser, *Düstûru'l-amel li-ıslâhi'l-halel* adını taşımaktadır.

Mezkûr eserinde Çelebi, öncelikle devletin tanımına yer vermekte ve toplumsal yapı ile birey hayatı arasında analogik bir ilişki kurmaktadır. Bu yönüyle o, uzviyetçi bir toplum anlayışı ortaya koymaktadır. Zira Çelebi'ye göre, insan vücudu kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört sıvıdan oluştuğu gibi, toplumlar da ulemâ (bilginler), asker, tüccar ve reâya sınıflarından müteşekkildir. Çelebi, her bir sınıfın yaşadığı dönemdeki mevcut durumunu ve içinde bulunduğu bunalımın giderilmesine yönelik çözüm önerilerini de ortaya koyarak bu hususta iyimser bir yaklaşım sergilemektedir.

Öncelikle Kâtip Çelebi'nin devlet tanımı ve uzviyetçi devlet anlayışının yanı sıra, toplumsal yapıyı oluşturan unsurlara dair görüşleri mukayeseli bir tarzda ele alınıp değerlendirilecektir. Bu bağlamda İbn Haldûn (1332-1406)'dan ne şekilde ve hangi ölçüde etkilendiğine işaret edilecektir. Bunun yanı sıra Çelebi'nin, Osmanlı devletinde zuhur eden buhranların aşılmasında takip edilecek yöntemlerle ilgili düşüncelerinin Naîmâ (1655-1716) ve Cevdet Paşa (1823-1895) gibi ünlü tarihçilerin devlet anlayışlarına nasıl yansıdığı ortaya konulacaktır. Ancak Çelebi'nin mezkûr konudaki etkileri, tekrarlara düşmemek maksadıyla müstakil bir başlık altında değil, görüşlerine yer verilirken yeri geldikçe mukayeseli tarzda ele alınacaktır. Böylece Kâtip Çelebi ile isimleri zikredilen düşünürler arasında devlet anlayışı bakımından fikrî bir sürekliliğin ya da farklılaşmanın olup olmadığı hususu irdelenecektir.

1. Devletin Tanımı ve Kuruluş Gayesi

Kâtip Çelebi'ye göre devlet, “*mülk ve saltanat manasına gelip, birtakım kurullarla birbirine bağlanmış insanlardan oluşur.*”¹ Çelebi'nin mezkûr devlet tanımıyla İbn Haldûn'un konuya ilişkin düşünceleri arasında bir paralellik göze çarpmaktadır. Zira İbn Haldûn'a göre de insan toplulukları devletin kuruluş aşamasına kadar bir tekâmül çizgisi izler. Bu tekâmül ise toplumların göçebelikten başlayıp, yerleşik düzene geçinceye kadarki devresini kapsar. Bir devlet için bu devrelerin geçirilmesi tabii bir zorunluluktur. Bunun yanı sıra, devletin kurulabilmesi bir güç ve üstünlüğü gerektirir ki, bu da asabiyet ile

¹ Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-amel li-ıslâhi'l-halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)* (haz. Ali Can), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 20.

temin edilebilir.² Dolayısıyla İbn Haldûn, insan topluluklarını bedevî ve hazarî olmak üzere ikiye ayırır. Birinci grup göçebe, ikincisi ise medenî, yani yerleşik düzene geçerek şehirleşmiş, cemiyet tipi topluluk niteliği taşır.³ Devlet kurmanın insanlar için doğal bir zorunluluktan kaynaklandığını söyleyen İbn Haldûn, sosyal grupların can ve mal güvenliklerini sağlayacak olan bir devlete ihtiyaç duyduklarını, bu bakımdan bireylerin kişisel ve kamu haklarını devlete tevdi ederek onun hüküm ve himmetine rıza gösterdiklerini belirtir.⁴ Dolayısıyla ona göre, egemenliğin en yüksek seviyesini ifade eden mülk veya devlet, sosyal hayatın bir gereği olup, bağımsızlık ve egemenliğin elde edilebilmesi için insanları bir araya getiren ve onları ortak duygu ve düşüncede birleştiren bir kurumdur.

Çelebi'nin devlet tanımının, XVII. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Naîmâ tarafından da aynen benimsendiğini görüyoruz. Zira Naîmâ'ya göre de devlet, mülk ve saltanat anlamına gelen ve belli kurallar çerçevesinde bir araya gelmiş insan topluluklarından oluşan bir kurumdur.⁵ Kaldı ki Naîmâ, devlet görüşlerine dair fikirlerinde Kâtip Çelebi'den esinlendiğini açıkça beyan etmektedir.⁶ Mezkûr tanıma göre Naîmâ, bir devletin oluşumu ve varlığı için belirli bir toprak parçasının yanı sıra, bunun üzerinde yaşayan yerleşik insan topluluğunun bulunmasını zorunlu görür. Bu topluluğa hâkim olan egemen bir gücün de olması gerektiğini belirtir.⁷ Çelebi de Naîmâ'dan esinlenerek yaptığı tanımlamada bir devlet için gerekli unsurların benzer hususlar olduğuna işaret eder.

XIX. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinden Cevdet Paşa da insanların göçebe topluluklardan başlayıp köy hayatına, oradan da büyük medineler (şehir) halkına kadar uzanan bir tekâmül çizgisinden bahsederek, en sonunda medeniyet, yani devlet ve saltanat mertebesine ulaştıklarını belirtir. Bu aşamaya ulaşan toplulukların, birbirlerinin zulüm ve saldırılarından, düşman ve yabancı korkusundan uzak bir şekilde yaşayabileceklerini ifade eder.⁸ Görüldüğü üzere

² Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, s. 124, 136; Türkçe trc.: İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, (trc. Z. Kadiri Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1989, s. 401-402, 436-437. (Bundan sonraki dipnotlarda *Mukaddime* tercümesinin cilt ve sayfa numaraları parantez içinde verilecektir.)

³ Orhan Hülâgü, *Farabi ve İbn-i Haldun'da Devlet Düşüncesi*, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999, s. 63.

⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 34; (I, 103-104).

⁵ Naîmâ, *Târih-i Naîmâ*, C. I, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1280, s. 26; Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, C. I, (çev. Zuhuri Danışman), Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 39. (Bu eser için bundan sonra yapılan atıflarda sadece parantez içinde sayfa numaraları verilecektir.)

⁶ bk. Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 33; (44).

⁷ Zeki Arslantürk, *Naîmâ'ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı, Ayışığı* Kitapları, İstanbul 1997, s. 66.

⁸ Ahmed Cevdet (Paşa), *Târih-i Cevdet (tertib-i cedîd)*, C. I, Matbaa-i Osmaniye (II. tab'), Dersaadet 1309, s. 15-16.

Cevdet Paşa'ya göre devlet kurmak, insana özgü bir keyfiyettir. Dolayısıyla devlet, medeniyet seviyesine ulaşmış toplulukların oluşturduğu bir kurumdur. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, “*Devlet, birçok kavâid-i külliyyeye merbût bir cem’iyyetdir.*”⁹ Cevdet Paşa, devlet kurmanın sosyal hayatın bir gereği olduğunu belirterek, bireylerin zâtî ve umumî haklarını bir devlete tevdi edip, onun hüküm ve himmetine rıza gösterdiklerini söyler.¹⁰ Görüldüğü üzere, Cevdet Paşa'nın yapmış olduğu tanımda da devletin birtakım kurallarla birbirine bağlanmış topluluklardan oluşan bir birlik olduğu ifade edilmektedir. Bu yönüyle bakıldığında, onun devlet tanımıyla Çelebi'nin tarifinin birbiriyle örtüşen bir nitelikte olduğu söylenebilir.

2. Uzviyetçi Devlet Anlayışı

Kâtip Çelebi, devletin mahiyetini âdeta biyolojik bir varlık şeklinde telâkki etmektedir. Zira onun düşünce yapısında, devlet ile insanın ömrü arasında analojik bir bağ kurulmaktadır. Çelebi, varlığın tabiatının sırlarına eren, teorik ve pratik bilginin inceliklerine vâkıf olan araştırmacıların, insanın toplumsal durumu ile bireysel hâli arasında bir bağlantı kurduklarını belirtir. Onların, insanın toplumsal durumunun bireysel durumuna eş değerde ve hatta birçok yönden birbirine eşit olduğunu ortaya koyduklarını ifade eder. “*Oysa, sizi türlü merhalelerden geçirerek O yaratmıştır.*”¹¹ mealindeki ayette bu duruma ima olduğunu belirttiklerini söyler.¹²

Çelebi, insanın tabii ömrünün gelişme, duraklama ve gerileme yaşı şeklinde üç aşama üzerine takdir olduğunu belirtir. Ona göre, her ne kadar kişilerin hayatında mezkûr üç aşama söz konusu ise de, güç ve güçsüzlük hâlinin birbiriyle tezat teşkil ettiği dikkate alındığında, zayıf bünyeli bir kişinin çöküşü, sağlam yapılı olan kimseden daha önce olur. Tıpkı bunun gibi, bir devletin insanlardan oluşan toplumsal yapısı da üç devreden oluşur. Bu devreler ise gelişme, duraklama ve gerileme çağıdır. Fakat söz konusu devreler, toplumların yapısına göre farklılık gösterir. Zira bazı toplumlar çok kısa sürede gerileme çağına girmiş, bir kısmı da tedbirsizlik nedeniyle henüz duraklama çağında yok olup gitmiştir. Bazısı da Osmanlı Devleti örneğinde olduğu gibi, güçlü bir yapının yanı sıra, sağlam esaslara dayandığı için uzun bir duraklama dönemi geçirmiştir. Dolayısıyla zikredilen üç aşamanın da hem bireylerde hem de toplumlarda olmak üzere kendine özgü birtakım belirtileri söz konusudur.¹³

Devleti âdeta biyolojik bir varlık şeklinde telâkki eden Kâtip Çelebi'nin mezkûr düşünceleri, İbn Haldûn'un konuya ilişkin fikirleriyle örtüşmektedir.

⁹ Ahmed Cevdet (Paşa), *Kıtas-ı Enbiyâ Aleyhi's-selâm (ve Tevârih-i Hulefâ)*, cüz' XII, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1331, s. 983.

¹⁰ Ahmed Cevdet (Paşa), *Târih-i Cevdet*, C. I, s. 16.

¹¹ Nûh, 71/14.

¹² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 20.

¹³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 20-21.

Çünkü Çelebi de tıpkı İbn Haldûn gibi, biyolojist toplum düşüncesine dayalı bir tarih felsefesi şeması çizmektedir. Keza İbn Haldûn, devletin ömrü ile insan hayatı arasında bir ilişki kurar. Ona göre, her bireyin belli bir ömrü olduğu gibi, devletlerin de muayyen birer ömürleri vardır. Nasıl ki bir insan doğar, büyür, gelişir, yaşlanır ve sonunda ölürse, âdeta bir organizma gibi devletler de kurulur, gelişir, duraklar ve yıkılır. Dolayısıyla bu durum, devletin bir tavırdan başka bir tavra geçişini ifade eder.¹⁴

Şahıslar gibi, devletlerin de birer doğal ömrünün olduğunu kabul eden İbn Haldûn'a göre, Nuh Tufanı gibi ender hâller müstesna olmak üzere insanlar en fazla yüz yirmi yıl hayat sürerler. Bunun gibi, devletlerin de ömürleri genellikle üç batını (nesil) geçmez. Batın ise insan ömrünün ortasından ibaret olup, bu da kırk yıldır. İbn Haldûn, Kur'an'dan bir ayeti delil göstermek suretiyle¹⁵ kırk yılın insanın olgunlaşma devresi olduğunu ifade eder. Devletin ömrünün de üç nesli geçmeyeceğini belirterek, bunun ise yüz yirmi yıllık süreyi kapsadığını söyler. Dolayısıyla o, devletin ömrünü yüz yirmi yılı aşmayan bir zaman dilimi ile sınırlandırır. İbn Haldûn, bir devleti yıkacak sebepler oluşmazsa ihtiyarlaşma çağına ulaştığı hâlde onun yaşamaya devam edeceğini belirtir. Gerekli güce sahip olmayan bir devletin ise herhangi bir saldırıya maruz kalması durumunda yıkılacağını söyler. O, bazı ayetlere dayanarak¹⁶ yıkılma çağına ulaşan bir devletin yıkılmasının mukadder olan zamanda gerçekleşeceğini ileri sürer.¹⁷ Görüldüğü üzere İbn Haldûn, yıkılmaya maruz kalan bir devletin ömrünün uzatılabilmesini mümkün görse de, bu çağı hazırlayan sebepler zuhur ettiği zaman mukadder akıbetle karşılaşmanın kaçınılmaz olduğunu kabul eder.

Bütün bu verilerden anlaşıldığı üzere, Kâtip Çelebi de tamamen İbn Haldûn'un görüşlerinden esinlenerek toplumların belli başlı merhaleleri geçireceğini belirtir. Dolayısıyla Çelebi, toplumların doğma, gelişme, duraklama, gerileme ve yıkılma dönemlerini yaşayacağını ileri sürer. Çelebi'ye göre bu merhaleleri uzatmak, mezkûr safhaların daha iyi ve düzenli geçirilmesini sağlamak mümkünse de, bir toplum için mukadder olan duraklama ve yıkılma olgusundan kurtulmak âdeta imkânsızdır.¹⁸

Devleti biyolojik bir varlık olarak telâkki eden Kâtip Çelebi'nin konuya dair fikirlerinin yansımalarını Naîmâ'da da aynen görmekteyiz. Zira Naîmâ da insanın tabîî ömrünün üç derece üzere takdir olduğuna işaret eder. Ona göre, devletler için de insanın tabîî ömrüne benzer şekilde gelişme, olgunluk ve

¹⁴ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 293-295; (II, 296-304).

¹⁵ "...Nihayet insan, güçlü çağına erip kırk yaşına varınca..." (Ahkâf, 46/15).

¹⁶ "Her ümmetin (mukadder) bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geriye atabilirler ne de bir an ileriye alabilirler. (Allah'ın takdir ettiği vakitte yok olup giderler.)" (A'râf, 7/34; Yûnus, 10/49).

¹⁷ İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 134-135; (I, 431-435).

¹⁸ Hilmi Ziya Ülken, "Kâtip Çelebi ve Fikir Hayatımız", *Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 181.

gerileme devirleri olmak üzere üç devir söz konusudur.¹⁹ Toplumdaki sınıfların hâl ve tavrı, tıpkı bir insanın hâline benzer. İnsan, gelişme çağında sürekli terakki ettiği gibi, devletler de gelişme çağında siyasî ve ekonomik bakımdan güçlü olurlar. Bunun yanı sıra, her şahsın olgunluk dönemindeki hayatı uzun süreli olduğu gibi, devletlerin de olgunluk dönemleri daha uzun sürelidir. Bu dönem aynı zamanda yöneticilerin hak ve adalet çerçevesinde yönetim sergiledikleri bir devredir. Olgunluk döneminin ardından maddî ve manevî sarsıntılar nedeniyle insana ihtiyarlık çöktüğü gibi, devletler de kemâl devresini takiben başlayan gerilemeler neticesinde ihtiyarlık dönemine ulaşırlar. Hararet ve rutubet mesabesinde olan vekiller (vükelâ) ile âdeta vücudun diğer güçleri konumundaki görevliler önem ve değerini yitirirler. Halk, birtakım kötü uygulamalar sonucunda perişan bir duruma düşer. Saç ve sakalın ağarması, insanın ihtiyarladığının bir belirtisi olduğu gibi, gösteriş ve eğlenceye dalmak da toplumun çöküş sürecini yaşadığının bir işaretidir. Olgunluk devresinden sonraki bu yaşantı tarzı, savurganlığa yol açar. Yöneticilerin adaletsiz davranmaları, halkın güven duygusunu ortadan kaldırır.²⁰

Naîmâ'ya göre insanlar, kuvvet bakımından birbirlerine eşit olmadıkları için zayıf bünyeli kimselerde gerileme yaşı, kuvvetli bünyeye sahip olan kişilerden daha önce başlar. Tıpkı bunun gibi, devletlerin de gücü farklı olduğundan bazı toplumlar erken dönemlerde gerilemeye yüz tutar. Pek çoğu da kötü yönetim nedeniyle henüz olgunluk devrinde yıkılıp gider. Bazısı ise Osmanlı Devleti gibi sağlam bir yapıya sahip olduklarından olgunluk devirleri uzun sürer. Bir devlet için söz konusu olan her üç devrenin kendine özgü birtakım âlâmetleri vardır. Önemli olan ise bu belirtilere göre gerekli önlemlerin alınmasıdır. Fakat bu hususta son derece dikkatli davranılmalıdır. Konuya dair bir örnek veren Naîmâ'ya göre, yaşlı kimselere verilmesi gereken ilâcın çocuklara, çocuklar için uygun olan bir ilâcın da ihtiyar kişilere verilmemesi gerekir. Aksi takdirde beklenen fayda temin edilemez. Öyleyse, bir devlet için söz konusu olan her bir devrin niteliği dikkate alınıp, ona göre hareket edilmelidir.²¹

Gerek İbn Haldûn, gerekse Kâtip Çelebi ve Naîmâ'nın birbiriyle örtüşen mezkûr fikirlerinin Cevdet Paşa'da da yansımalarını görüyoruz. Keza, Cevdet Paşa da devleti biyolojik bir varlık olarak değerlendirerek uzviyetçi görüşü benimsemektedir. Zira ona göre “*devlet dahi bir cism-i insânî mesâbesindedir.*”²²

Cevdet Paşa'ya göre insanlar gibi devletler de doğar, büyüyüp gelişir, duraklar ve nihayet yok olur. Dolayısıyla bir tavırdan başka bir tavra geçer. Her tavrın da kendine özgü bir vasfı mevcuttur. Öyleyse bir devlette zuhur eden

¹⁹ Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 26-27; (39).

²⁰ Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 30-32; (42-43).

²¹ Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 27; (39).

²² Ahmed Cevdet (Paşa), *a.g.e.*, C. I, s. 18.

tavırların özellikleri göz önünde bulundurularak gerekli önlemler alınmalıdır. Örneğin, bir insanın sağlığını koruma hususunda yaşına göre davranıp buna göre tedbir alması ne kadar önemliyse, mezkûr husus devletler için de geçerli bir keyfiyettir. Bu bakımdan ortaya çıkacak tavırların her biri için gerekli değerlendirmeler yapıp uygun önlemler devreye sokulmalıdır.²³ Görüldüğü üzere Cevdet Paşa, devletler için de insanın organik gelişme ve serpilmesine kıyas edilebilecek bir olgunlaşma ve ihtiyarlamadan bahsetmektedir. Ona göre, nasıl ki insan, gerek fiziksel gerekse ruhsal olarak bir süre gelişir ve daha sonra gerilerse, tıpkı bunun gibi, her devlet de bazen kuvvetlenir bazen de zayıflar. Bir devlet, kuruluş aşamasında sade ve gösterişsiz olup, günden güne kuvvetlenir. Daha sonraları ise meşguliyet ve masrafları giderek çoğalır. Fakat maliyeti yüksek beklenmedik bir olay vuku bulduğunda maddî bunalımlar zuhûr eder. Yönetimde de bazı yanlış uygulamalar yapılırsa devletin zaafa düşmesi kaçınılmaz olur.²⁴

Kâtip Çelebi, devlet yapısında meydana gelen bozulmanın düzeltilmesi, bütçe açığı, askerinin çokluğu ve reâyânın güçsüzlüğüne dair bunalımın ortadan kaldırılması hususlarına yönelik alınması gereken birtakım önlemlerden bahseder. O, geçmiş dönemlerde de saltanatın devri sırasında olduğu gibi, yönetime ilişkin bazı problemler yaşandığını, Timur olayı, Celâfî isyanları gibi olayların ülkede birçok defa karışıklıklara neden olduğunu, fakat Tanrı'nın yardımı ve usulüne uygun alınan tedbirlerle bunların düzeltildiğini belirtir. Çelebi, *Düstûru'l-amel*'de sözünü ettiği sıkıntıların aşılamaz olduğunu düşünüp korkuya kapılmak suretiyle çözüme yönelik gerekli önlemlerin alınmamasının kesinlikle uygun bir davranış biçimi olamayacağını vurgular. Bu bakımdan Çelebi, mezkûr sıkıntıların giderilmesi hususunda herkesin üzerine düşen görevi yerine getirmesini öğütler. Zulüm ve haksızlığın terk edilip, usulüne uygun tedbirler alındığı takdirde bütün bu bunalımların aşılacağına inanır.²⁵

Görüldüğü üzere Çelebi, toplumların da insanlar gibi mukadder akıbetleri olan ihtiyarlık ve ölümden kurtulamayacaklarını, ancak yerinde ve zamanında alınacak birtakım önlemlerle bu devreleri daha rahat geçirebileceklerini kabul eder.²⁶ O, mezkûr eserinde değinmiş olduğu olumsuzluklara rağmen, devletin zevâlden kurtarılacağına ümidini taşır. Bunalımların aşılmasına yönelik ileri sürdüğü çözüm önerilerinin uygulamaya konulmasını arzularak, devlet adamlarının basiret ve gayretiyle, sözü edilen sıkıntıların aşılabileceğine inanır. Dolayısıyla Kâtip Çelebi, zikrettiğimiz görüşleri ile bir bakıma İbn Haldûn'un tarihî determinizminden ayrılmış ve nazariyeyi kısmen de olsa yumuşatmıştır. Zira Çelebi, insan bilgisi ve iradesine dayalı olumlu müdahalelerin, ortaya çıkan problemlerin çözümünde etkili

²³ Ahmed Cevdet (Paşa), *a.g.e.*, C. I, s. 18.

²⁴ Ahmed Cevdet (Paşa), *a.g.e.*, C. I, s. 17 vd.

²⁵ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 34.

²⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 29 vd.

olacağını belirtir.²⁷ Hâlbuki İbn Haldûn, bir devlet için yıkılma çağını hazırlayan sebepler ortaya çıktığında hiçbir önlemin yeterli olamayacağını, belli bir zaman sonra yıkılmanın gerçekleşeceğini ileri sürer.²⁸

Çelebi'den etkilendiğini gördüğümüz Naîmâ da her insanda olduğu gibi, bir devlet için inhitat (çökme) döneminin kaçınılmaz olduğunu belirtir. Fakat ona göre, nasıl ki bir insan ihtiyarlık döneminin son haddine ulaştığı hâlde, Tanrı'nın iradesiyle önceki sağlık durumuna kavuşturucu sebeplere tevessül ederek ya da uzman bir doktor aracılığıyla sıhhatini kazanabilirse, bir devlet de çöküş dönemine girdiğinde, bazı yöneticiler vasıtasıyla bu durumdan kurtulabilir.²⁹

Cevdet Paşa da genelde İbn Haldûn'un uzviyetçi anlayışını benimsemesine rağmen, özelde ondan farklı düşünür. Zira Cevdet Paşa'ya göre devlet, hakîmane tedbirlerle tazelenip yenilenebilir. Böylece çöküş süreci durdurulabilir.³⁰ Bu da bize gösteriyor ki Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti hakkında son derece iyimser düşünceler beslemektedir. Bu nedendir ki o, devletin zevâlden kurtulabileceği ümidini taşıyarak, İbn Haldûn'un devlet felsefesinde kabul ettiği mutlak determinizmine karşılık, irâdecî görüşü benimsemektedir. Hemen belirtmek gerekirse, Cevdet Paşa'nın zikrettiğimiz düşünceleriyle Çelebi'nin görüşleri birbiriyle örtüşmektedir.

3. Devletin Toplumsal Yapısını Oluşturan Unsurlar

Uzviyetçi anlayışının bir yansıması olarak Kâtip Çelebi, insan vücudu ile bir devlette yer alan toplumsal sınıflar arasında ilişki kurar. Zira Çelebi, Osmanlı toplumunun mevcut durumunu ve çöküşten kurtuluş çarelerini göstermek maksadıyla organik fonksiyonlarla sosyal sınıflar arasında ilişki kurarken, Hippokrates (M.Ö. 460-388)'in mizaçlara ait sınıflamasından yararlanmışır.³¹ Bunun yanı sıra Çelebi'nin, Galenos (131-201)'un "*hıtlar*" teorisi³² çerçevesinde fikirlerini ortaya koyduğunu belirtmeliyiz. Bu nedenle, Kâtip Çelebi'nin mezkûr görüşlerine toplumsal yapılanma açısından bakıldığında, onun fikirlerinin Hippokratesçi-Galenosçu bir çizgiye oturduğu görülmektedir.³³ Hemen belirtelim ki, eski tıbbî anlayışa göre, insanlardaki dört şey dengeli olduğu takdirde sıhhat meydana gelir. Bunlardan biri artar ya da eksilirse hastalık ortaya çıkar. Bunlara dört karışık şey anlamında "*ahlât-ı*

²⁷ Hilmi Ziya Ülken, a.g.m., s. 181-182.

²⁸ İbn Haldûn, a.g.e., s. 135; (I, 435).

²⁹ Naîmâ, a.g.e., C. I, s. 32; (43).

³⁰ Ahmed Cevdet (Paşa), a.g.e., C. I, s. 18.

³¹ Ali Can, "Düstûru'l-Amel'in Yazılış Amacı ve İhtiva Ettiği Konular", Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-amel li-ıslâhi'l-halel (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar)* içinde, s. 17.

³² Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi (Düşünürler Bölümü)*, C. I, Remzi Kitabevi, Ankara 1985, s. 178.

³³ Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*, C. II, Lotus Yayınları, Ankara 2005, s. 25.

erbaa' denilmiştir.³⁴ Ahlât, hılt kelimesinin çoğuludur. Hılt ise, eski tıpta insan vücudunda bulunduğu varsayılan kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört unsurdan her birine denir.³⁵

Çelebi, insan vücudunun kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört karışım (ahlât-ı erbaa)dan oluştuğu gibi, toplumların da erkân-ı erbaa denilen ulemâ, asker, tüccar ve reâyadan meydana geldiğini belirtir. Ona göre, ulemâ (âlimler) zümresi kan, asker balgam, tüccar safra ve reâyaya da sevda mertebesindedir. Dolayısıyla Çelebi, birey ile toplum yapısı arasında bir benzerlik kurmaktadır. Buna göre, insanlardaki mezkûr dört karışım vücutta kendi aralarında kaynaşıp ayrılarak birbirlerinden yararlanıyor ve böylece insan sıhhatli oluyorsa, sözü edilen dört sınıf da yaratılışı gereği birlikte yaşamak zorunda olmaları nedeniyle, karşılıklı olarak birbirlerinden istifade etme yolunu tercih ettikleri takdirde, toplum düzeni ve devlet yapısı sağlığa kavuşur. Zikredilen dört karışımın ölçülü olması, vücut yapısının bozulmasını önler. Şayet bunlardan biri, nicelik ve nitelik bakımından fonksiyonunu yitirip bozularak eksilir veyahut artarsa, eski sıhate tekrar kavuşmak için ya dışarı atılması ya da iyileştirilmesi gerekir.³⁶

Görüldüğü üzere Çelebi, bedeninin dört karışımından oluştuğunu belirterek, bunlardan her birinin toplumun bir sınıfına eşdeğer bir nitelik taşıdığını ileri sürer. Şimdi, mezkûr sınıfların niteliklerine yer verelim.

3.1. Ulemâ (Bilginler)

Çelebi'ye göre, ulemâ zümresi saygın bir sınıf olup, âdetâ bedeninin en önemli unsurlarından biri olan kana eşittir. İnsan vücudunun kaynağı lâtif bir cevher olan kalptir. Fakat o, nazik yapılı olması nedeniyle bedende hareket edemez. Buna rağmen kan, onun etkilerini bedeninin en ince noktalarına kadar ulaştırmayı sağlar. Dolayısıyla beden onunla beslenir. Âlimler de tıpkı kalp gibidir. Onlar, bolluk ve bereketin temeli olan ilimle donanarak, bir bakıma bedeninin organları derecesinde olan cahilleri ve diğer halkı aydınlatır. Nasıl ki beden kalpten yararlanırsa, onlar da âlimlerden istifade ederler. Kalbin, bedeninin canlılığını sağlamak gibi son derece önemli bir fonksiyonu vardır. Benzer şekilde, ilim de toplumun devamını sağlamada mühim bir özelliğe sahiptir.³⁷

Çelebi, biraz önce zikrettiğimiz görüşlerini temellendirmek amacıyla Hz. Yûsuf örneğini verir. Zira Hz. Yûsuf, Mısır Kralından devlet hazinesinin idaresi ile ilgili görev talep ederken, böyle bir göreve ehil olduğunu ve bu konuda gerekli bilgi donanımına sahip bulunduğunu belirtmiştir.³⁸

³⁴ Mevlânâ Celâleddin, *Dîvân-ı Kebîr*, C. VI, (haz. Abdülbâki Gölpınarlı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 392, (Hazırlayanın notu).

³⁵ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, (Temel Türkçe Sözlük), C. II, İstanbul 1985, s. 501.

³⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 22-23.

³⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 22-23.

³⁸ “(Yûsuf), ‘Beni bu yerin (Mısır’ın) hazinelerine tayin et. Çünkü ben onları çok iyi koruyan ve (tasarruflarını) pek iyi bilenim’ dedi.” (Yûsuf, 12/55).

3.2. Asker

Asker ile vücuttaki balgam (lenf veya serum) arasında analogik bir ilişki kuran Çelebi, askerin durumunu bedendeki balgama benzetir. Ona göre, balgamın bedende gerekliliği ve yararı söz konusu olup, çokluğu ise vücut yapısının bozulmasına yol açarak sağlığa zarar verir. Orta yaşı aşınca balgam bedende baskın gelmeye başlar. Balgam azaltılıp durgunlaştırıldığı takdirde vücutta denge sağlanarak önceki canlılığa dönüş sağlanabilir. Ne var ki, zikredilen yaşta balgamın tamamen mağlup edilip dengelenmesi zordur. Önemli olan, onun zararsız üstünlüğüne razı olmaktır. Çelebi, bu ön açıklamaları topluma nakletmek suretiyle bir delil olarak sunar. Buna bağlantılı olarak askerî durum ve bu alandaki düzenlemeler ile ilgili görüşlerini açıklar.³⁹

3.3 Tüccar

Kâtip Çelebi, tüccar ile safra arasında bir bağ kurar.⁴⁰ Fakat o, söz konusu ilişkiye dair ayrıntılı bilgilere yer vermediği için, mezkûr ilişkinin mahiyetini Naîmâ'nın bu konudaki görüşlerinden hareketle ortaya koymak istiyoruz. Zira Naîmâ'ya göre safra unsuru, tam gereği kadar olduğu takdirde hazmetme ve fazlalıkların atılması rahatça ve tabîî bir şekilde gerçekleşerek insan vücudu rahatlar. Tıpkı bunun gibi, tüccarın da ölçülü hareket etmesi, işlerin düzgün gitmesine ve alışverişin sürekliliğine, giyim kuşam ve gıda maddelerinin fazlalığına imkân sağlayarak toplumun nizam ve refah içinde yaşamasını temin eder. Fakat nasıl ki safra vücutta haddinden fazla olduğu takdirde hastalığa yol açarsa, tüccar ve zenginlerin de vurgunculuk ve tamahkârlık yaparak ölçülü davranmamaları neticesinde halk fakirleşerek güçsüz bir hâle gelir; ülke perişan bir duruma düşer.⁴¹

3.4. Reâya

Reâya, devlete itaat eden ve vergi veren halk manasına gelen “*raiye*” kelimesinin çoğuludur. Osmanlılarda bir zamanlar Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın bütün tebaaya halk arasında reâya denilirken, bu kavram daha sonraları sadece gayrimüslimler için kullanılır olmuştur.⁴²

Çelebi'ye göre reâya, sevda derecesindedir. Tıp ve anatomi ilminde belirtildiği gibi, yemek hazmedildikten sonra mideye bir süre besin girmediği takdirde dalak biraz sevda dökerek midenin boş kalmasını ve bazı olumsuz durumlarla karşılaşmasını önler. Tıpkı bunun gibi, mide derecesinde olan devlet hazinesine de besin değerinde olan mal girmeyip boş kaldığında, reâya da hazinenin doldurulması için önceden hazırlıklı olur. Fakat reâyanın yoksulluğa itilip güçsüzleştirilmesi hâlinde bu hazırlık etkili olmaz.⁴³

³⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁴⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 23.

⁴¹ Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 29; (41); Zeki Arslantürk, *a.g.e.*, s. 70.

⁴² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 14.

⁴³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 23.

Çelebi, nefis-i nâtkanın devlette sultanı, akıl kuvvetinin ise veziri, idrak gücünün de şeyhülislamı temsil ettiğini belirtir. Diğer dört karışımın (ahlât-ı erbaa) da toplumun daha önce zikredilen dört sınıfı mertebesinde olduğunu ifade eder. Vücuttaki midenin âdeta devlet hazinesine, tat alma duygularının ise sarraf ve bankerlere benzediğini söyler. İstek duygusunun tahsildarlara, sindirimde emme gücünün hazinedarlara, hazım gücünün de defterdar, yazıcı ve diğer maliye görevlilerine benzetilebileceğini belirtir. Çelebi'ye göre, nasıl ki mideye gönderilen besinler, mezkûr kuvvetlerin denk bir şekilde çalışması neticesinde eritilip sindirilirse, tıpkı bunun gibi, hazineye giren gelirler de zikredilen görevliler tarafından alınan birtakım önlemler sayesinde gereği gibi bölünüp uygun yerlere dağıtıldığı takdirde toplumun bütün kesimleri doğrudan veya dolaylı şekilde hazineden faydalanıp geçinirler. Çelebi, sevdanın zayıflaması hâlinde midenin boş kalacağını, söz konusu kuvvetlerden birinin zayıflayıp çökmesi durumunda beden yapısının bozulacağını belirtir. Bütün bunlardan hareketle, toplumdaki dengenin gözetilmesinin önemine işaret eder.⁴⁴

Kâtip Çelebi'nin, toplumsal sınıflar hakkındaki düşünceleri ve onları âdeta insan uzviyetine benzetmesi, Naîmâ tarafından da aynen benimsenmiştir. Fakat tekrarlara düşmemek amacıyla Naîmâ'nın bu konudaki görüşlerine ayrıntılı olarak yer vermeyeceğiz. Yine de kısaca belirtmek gerekirse, Naîmâ da ahlât-ı erbaa ile erkan-ı erbaa arasında benzerlik kurmaktadır. Ona göre, ahlât-ı erbaanın dengeli oluşu vücudun sıhhatli olmasını sağladığı gibi, mezkûr dört sınıfın da birbirinden faydalanmaları devlet yapısının bozulmasını engeller.⁴⁵

Cevdet Paşa da devleti oluşturan sınıflar arasında denge ve uyumun önemini vurgular. Ona göre, “*devlet denilen hey'et-i mecmua*”, daire-i saltanat (saray), vücûh-u eşrâf-ı millet (ileri gelenler) ve efrâd-ı ahâlî (halk) olmak üzere üç tabakadan oluşur. Mezkûr üç sınıf arasında denge ve uyum olduğu takdirde toplumun ahengi düzgün olur. Aksi takdirde toplum düzeni bozulmaya başlar. Sözü edilen sınıflardan hangisi önce davranıp ahengi sağlarsa, bu durumda gerek toplum gerekse hükümet söz konusu sınıfın etkisinde kalır.⁴⁶ Bu bakımdan, Cevdet Paşa'ya göre, sınıflar arasındaki denge unsuruna dikkat edilmesi ve bunu sağlayabilecek gerekli önlemlerin alınması gerekir.

4. Devlet Düzenini Bozan Bazı Hususlar ve Çözüm Yolları

XVI. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nde başlayan bazı siyasî, sosyal ve ekonomik bozukluklara değinen Kâtip Çelebi, bu konuda birtakım çözüm önerileri de sunmaktadır. O, devlet hazinesinde gelirin azalması, masrafın ise artması neticesinde ortaya çıkan bütçe açığını, asker sayısının fazlalığını, reâyanın içine düştüğü zor durumu temel problemler arasında zikretmektedir.

⁴⁴ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁵ Geniş bilgi için bk. Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 27-30; (39-42); Zeki Arslantürk, *a.g.e.*, s. 69-71.

⁴⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. IV, (nşr. Cavid Baysun), TTK Basımevi, Ankara 1986, Tezkire no: 40, s. 219.

Çelebi, öncelikle reâyanın önemine dikkat çekerek onun yoksullaştırılıp güçsüz hâle getirilmesi neticesinde devlet hazinesine giren gelirlerin azalacağına işaret eder. O, geçmişte yöneticilerin reâyayı zalimlerden korumaya özen gösterdiklerini, köylerin harap olmasını önleyici tedbirler aldıklarını belirtir. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) reâyanın ziraat ve çiftçiliği terk edip, şehre göç etmesinin uygun bir davranış olarak görülmediğini zikreder. Fakat duraklama döneminde Celâli isyanlarının zuhur etmesi neticesinde reâyanın güçsüz duruma düşüp bölgelerini terk ettiklerini, hatta İstanbul'un çevresinin göç eden kimselerle dolduğunu kaydeder.⁴⁷

1635 tarihinden itibaren on iki yıl boyunca Osmanlı topraklarında gezip dolaştığı söyleyen Çelebi, gördüğü birçok köyün harap bir konumda olduğunu belirtir. O, taşrada vuku bulan çöküntünün nedenlerinden birini de vergilerin kat kat artırılmasına bağlar. Bunun yanı sıra Çelebi, çöküşe sebep olan en büyük unsurlar arasında görevlerin ehline verilmemesi, makamların yüksek bedellerle satılması hadisesini gösterir. Bu tür yanlış uygulamaların da rüşvete yol açtığını ifade eder. Çelebi'ye göre, geçmiş dönemlerde rüşvet suçlaması ile birçok kimsenin işine son verilirken, sözü edilen bu kötü ve zararlı davranış, daha sonraları devlet kademelerinde yaygın bir hâle gelmiştir. Bir zamanlar gizli alınan rüşvet, sonradan “*hazineye yararı vardır*” düşüncesiyle devlet işlerinin âdeta dayanağı hâline getirilmiştir. Bunun neticesinde hazinenin bereketi ortadan kalkmıştır. Bu bakımdan kat kat artırılan vergi zulmünden, makam satma uygulamasından sıyrılıp bir an önce adalete dönülmelidir. Aksi takdirde, ortaya çıkacak olan zulüm, felâket ve düşmanlık topluma ciddi zararlar verir.⁴⁸

Çelebi, çiftçinin ezilmesi hâlinde hazinenin boş kalacağını vurgular. Diğer taraftan, mezkûr toplum tabakalarının hıyanet ve bozgunculuk gibi birtakım olumsuz tavırlar sergilemeleri hâlinde devlet yapısında zayıflamanın ve birtakım bunalımların ortaya çıkacağını ifade eder.⁴⁹

Duraklama dönemi sonlarına değin devlet yapısının sağlamlığına işaret eden Çelebi, yapıyı oluşturan unsurların zayıflaması ve görevlerini gereği gibi yerine getirememeleri sonucunda çöküş belirtilerinin ortaya çıktığını ifade eder. Bu dönemde devletin ileri gelenlerinin kendi unvan ve nüfuzlarını genişletmeye başlamaları, orta tabakanın da yöneticilere özenerek lüks bir yaşantıyı tercih etmeleri neticesinde bireysel ve toplumsal masrafların gittikçe arttığını zikreder. 1564 yılından 1650 senesine kadarki devrede gelir ve gider durumuna ana hatlarıyla değinen Çelebi, mezkûr dönemde giderin gelirden fazla olduğuna işaret edip, bütçe açığının günden güne artmaya devam ettiğine dikkat çeker. Giderin azaltılıp düşürülmesi için dirayetli bir kimsenin sorumluluk üstlenmesi gerektiğini ifade eden Çelebi'ye göre, şayet bu mümkün olmasa bile, mevcut

⁴⁷ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁴⁸ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 24-25.

⁴⁹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 29.

durumun düzeltilmesi için gerekli olan birtakım rahatlama önlemleri alınmalıdır.⁵⁰

Çelebi, devlet yapısında meydana gelen bozulmanın çözümü için, “*El, elden üstündür.*” vecizesi gereği, işin ehline verilmesini önerir. Diğer taraftan o, meseleyi çözüme kavuşturacak dirayetli bir yöneticinin şart olduğunu söyler. Çelebi'ye göre, hak ve adalet çerçevesinde hareket edilip, gerekli önlemler alınarak kararlı bir şekilde uygulanmalıdır. Üst kademedeki ordu mensupları da birtakım kararlar alarak, hıyanet ve bozgunculuk yapanları askerî güç ile temizleyerek devlete sahip çıkmalıdır. Yöneticiler ise gereksiz harcamaları kısmalı, dirlik ve düzeni sağlamak için önemli tedbirleri almalıdır.⁵¹ Fakat toplumun sorunları ile ilgilenen yöneticilerin, problemlerin teşhis ve tedavisinde son derece hassas davranmaları gerekir. Zira her bir meselenin çözümü farklı olduğu için gerekli önlemleri alma hususunda yanlış adım atılmamalıdır. Bu konuda bir örnek de veren Çelebi, yaşlılara iyi gelen bir ilâcın, bebeğe verilmesi hâlinde şifa bakımından faydası dokunmayacağını söyler.⁵²

Reâyanın vergi verebilecek bir konuma getirilebilmesi için birtakım önlemlerin alınması gerektiğini belirten Çelebi, bunun hazine için büyük bir destek olacağını vurgular. O, reâyayı güçlendirmek için, onların mükellef oldukları bazı vergilerin bir miktar indirilmesi, deneyimli ve güvenilir memurları uzun süreli istihdam ederek vergi toplamada adaletli davranılması hâlinde reâyanın bir iki yıl içinde güçleneceğini, sonuçta Osmanlı ülkesinin arzu edilen bayındır bir konuma geleceğini ifade eder. Çelebi, bazı vergilerle elde edilen hazine gelirlerinin ölçülü bir şekilde harcanması için asker sayısının gereği kadar olmasına dikkat edilmesi gerektiğini söyler. Bu bağlamda askerî çokluğuna ilişkin bunalımın da asker toplama hususunda titiz davranılması ve etkili önlemler alınması sayesinde ortadan kaldırılabileceğini söyler. Bunun yanı sıra Çelebi, bütçe açığından kaynaklanan sıkıntının giderilebilmesi için resmî kurumlardaki gereksiz harcamaların azaltılmasını, hazinenin âdeta direği mesabesindeki kurumlarda da işin ehli ve dürüst kişilerin görevlendirilmesini öğütler.⁵³

Çelebi'nin mezkûr fikirlerinin yansımalarını Naîmâ'da görmek mümkündür. Zira Naîmâ da tıpkı Çelebi gibi, genelde İbn Haldûn'un tavırlar nazariyesini benimseyerek her bir devletin hâlinin durağan olmadığını, dolayısıyla muhtelif şekiller aldığını, bir dönemin diğerine uymadığını belirterek, devlet yöneticilerinin de içinde buldukları zamanın şartlarına göre hareket etmeleri gerektiğini ifade eder. Naîmâ'ya göre de bir devletin geçireceği tavırlar genel olarak beş devreyi kapsar. Bunlar ise sırasıyla zafer ve devleti kurmak için amaca ulaşma; hükümdarın halkı baskı altında tutarak devleti tek

⁵⁰ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 29-30.

⁵¹ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁵² Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 21.

⁵³ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 33.

başına yönetmeye başladığı istibdat devri; rahatlık, huzur ve güvenin hâkim olduğu dönem; kanaat ve barış içinde yaşama evresi; israf, kaybetme ve telef etme, yani çöküş safhalarıdır.⁵⁴

Naîmâ, özellikle devletin geçireceği dördüncü tavrıdan itibaren devlet bünyesinde birtakım problemlerin ortaya çıkacağına işaret eder. O, devletin kuruluşundan itibaren süregelen kanun ve adalete göre hareket etme prensibine aykırı bazı uygulamaların menfi sonuçlara yol açacağını belirtir.⁵⁵ İsrâf döneminde lüks ve gösterişe düşkünlüğün pek çok bunalıma yol açacağını bazı örnekler vermek suretiyle ortaya koyar.⁵⁶

Her devletin olgunluk devrinde masrafının mutlak surette gelirinden fazla olacağını, diğer bir ifadeyle, bütçe açığı meydana geleceğini belirten Naîmâ, böylesi durumlarda masrafın azaltılarak gelir ve gider arasındaki dengenin sağlanmasının zorluğuna dikkat çeker. Ona göre, bu durumda yöneticilere düşen görev, hazinenin zenginleşmesi ve ordunun güçlenmesi sağlanıncaya kadar askerî seferleri iptal edip, ülkenin tanzimini ve halkın refahını sağlayıcı önlemler olarak uygulamaya koymaktır. Reâyayı rahatlatmak için, onların gücünü aşan vergiler kaldırılmalıdır. Devlet kademelerindeki savurganlığı azaltmak, hazineye gelir getirici birtakım önlemleri almak, bunu sağlamak için de deneyimli ve güvenilir defterdarları görevlendirmek gerekir.⁵⁷ Mezkûr görüşlerinde Naîmâ'nın, Kâtip Çelebi'den esinlendiğini görüyoruz.⁵⁸ Zaten Naîmâ, bu hususu açıkça beyan etmektedir. Bunun yanı sıra, ona göre hükümdar ve diğer devlet görevlilerinin lüks ve gösterişten uzak durmaları, devletin bekası açısından önemli bir husustur.⁵⁹

Hemen belirtelim ki, Çelebi'nin devlet düzenini bozan problemlerin çözümüne yönelik fikirleri, bize Cevdet Paşa'nın bazı fikirlerini hatırlatmaktadır. Zira Cevdet Paşa, devlet yönetiminde liyakat ve ehliyetin son derece önemli olduğunu, bu bakımdan Kur'an'da da ifade edildiği gibi,⁶⁰ işin ehline verilmesi gerektiğini, böylesi bir uygulamanın ise devlet nizamı açısından son derece önemli olduğunu vurgular.⁶¹ Bu hususun aynı zamanda hazinenin menfaati bakımından da değer taşıdığını belirtir. Rüşvet ve kayırma ile göreve getirilenlerin devlete büyük zararlar vereceğini ifade eder.⁶² Zira Cevdet Paşa'ya göre, ülke düzenini bozan başlıca iki etkenden biri rüşvet, diğeri ise hatıra

⁵⁴ Geniş bilgi için bk. Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 33-38; (44-48); Zeki Arslantürk, *a.g.e.*, s. 72-77; krş. İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 138-139; (I, 444-447).

⁵⁵ Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 36; (47).

⁵⁶ Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 38; (48).

⁵⁷ Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 51-52; (55-56).

⁵⁸ krş. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁹ Naîmâ, *a.g.e.*, C. I, s. 52-53; (56).

⁶⁰ "Gerçekten Allah size, emanetleri ehil olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..." (Nisa, 4/58).

⁶¹ Ahmed Cevdet (Paşa), *a.g.e.*, C. III, Matbaa-i Osmaniye (II. tab'), Dersaadet 1309, s. 36.

⁶² Ahmed Cevdet (Paşa), *a.g.e.*, C. I, s. 61.

riyettir. Öyleyse rüşvet kapısının kapatılması gerekir ki, bu da her işe erbabı tayin edilerek ve ülke menfaatine aykırı davrananları cezalandırarak sağlanabilir.⁶³ Bir yöneticinin, döneminin mevcut şartlarını dikkate alıp ona göre davranması gerektiğini belirten Cevdet Paşa, bu hususu, “*Umûr-u siyâsiyede hâl ü mevki'in icâbına dikkat etmek ve ahâlinin mizâcını gözetmek lâzım gelir.*”⁶⁴ şeklindeki sözleriyle dile getirir. Ona göre, yönetici açısından döneminin karakterine vâkıf olmak da büyük bir önem taşır. Aksi takdirde yönetici, asrın icaplarına uygun hareket edemeyeceğinden, kendisinden beklenen hizmetleri gerçekleştiremez.⁶⁵ Malî buhranların çözümünde gelirin yanı sıra tasarrufun da önemine dikkat çeken Cevdet Paşa'ya göre, “*Tasarruf ve hüsn-i idâre, lüzumsuz yere para harc etmemek demektir.*”⁶⁶ Görüldüğü üzere, Cevdet Paşa'nın devlet yönetimine ilişkin görüşleri kendi dönemi açısından bir değer ifade ettiği gibi, günümüzde de hâlâ güncelliğini ve önemini korumaktadır.

Sonuç

Kâtip Çelebi, mülk ve saltanat manasına gelen devletin, birtakım kurullarla birbirine bağlanmış insanlardan oluştuğunu belirtmektedir. Onun devlete yüklediği anlam, Naîmâ tarafından da aynen benimsenmiştir. Benzer tanımın, Cevdet Paşa tarafından da tekrarlandığı görülmektedir.

Çelebi, devletin mahiyetini âdeta biyolojik bir varlık şeklinde telâkki ederek, devlet ile insan ömrü arasında bir benzerlik görmektedir. Tıpkı insan gibi, devletin de gelişme, duraklama ve gerileme çağı olmak üzere belli merhaleleri geçireceğini kabul etmektedir. Onun, mezkûr fikirlerinde İbn Haldûn'un etkisinde kaldığı açıkça görülmektedir. Keza İbn Haldûn da âdeta bir organizma gibi, devletlerin kuruluş, gelişme duraklama ve yıkılma dönemlerini yaşayacağını ifade etmektedir. Fakat Çelebi, yöneticilerin basiret ve gayretiyle devletin zevâlden kurtarılabilceği şeklindeki iyimser tavrıyla, bir devletin yıkılma çağı geldiğinde hiçbir önlemin yeterli olamayacağını savunan İbn Haldûn'dan farklı düşünmektedir. Dolayısıyla Çelebi, İbn Haldûn'un tarihî determinizminden bir bakıma ayrılarak nazariyeyi kısmen de olsa yumuşatma eğilimi sergilemektedir. Benzer şekilde, gerek Naîmâ gerekse Cevdet Paşa, devletin çöküş vetiresinin birtakım hakîmane tedbirlerle durdurulabileceğini savunarak iradeci görüşü benimsemektedir.

Çelebi, uzviyetçi anlayışa dayalı olarak, insan vücudundaki ahlât-ı erbaa ile devletin toplumsal sınıfları arasında da ilişki kurmaktadır. Bu bağlamda, ulemâ zümresi ile vücuttaki kan; askerle balgam; tüccarla safra; reâya ile de

⁶³ Ahmed Cevdet (Paşa), *a.g.e.*, C. IV, Matbaa-i Osmaniye (II. tab'), Dersaadet 1309, s. 293.

⁶⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. IV, Tezkire no: 40, s. 99.

⁶⁵ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. II, (nşr. Cavid Baysun), TTK Basımevi, Ankara 1986, Tezkire no: 16, s. 104.

⁶⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat* (nşr. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 184.

sevda arasında benzerlik kurarak, toplumsal sınıflar arasındaki dengenin devlet düzeni açısından önemini vurgulamaktadır. Onun bu husustaki düşüncelerinin, Naîmâ tarafından da iktibas edilerek aynen benimsendiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin birtakım sorunları ile yakından alâkadar olan Çelebi, XVI. yüzyıl sonrası Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan bazı siyasî, sosyal ve ekonomik problemlerin çözümüne ilişkin düşüncelerinde, işin ehline verilmesi, yöneticilerin âdil, dürüst ve güvenilir olması, israftan kaçınılması, gelirin artırılarak hazinenin güçlendirilmesi, asker alımında titiz davranılması gibi hususların, bunalımların aşılmasına katkı sağlayacak temel etkenler olduğunu vurgulamaktadır. Onun bu konudaki düşüncelerinin, Naîmâ'yı da etkilediği görülmektedir. Zira Naîmâ'nın da devletin geçireceği tavrıların özelliklerine değinirken, ortaya çıkan problemlerin çözümüne dair düşüncelerinde Çelebi'nin bazı fikirlerinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, Çelebi'nin sözü edilen görüşleri, Cevdet Paşa'nın bazı fikirlerini de hatırlatmaktadır.

Bütün bu verilerden hareketle, Kâtip Çelebi'nin devlete dair fikirleri, Naîmâ ve Cevdet Paşa'nın düşünceleriyle mukayese edildiğinde, esinlenme ve etkilenme olgusundan hareketle, aralarında fikrî bir sürekliliğin mevcut olduğunu söylemek pekâlâ mümkün gözükmektedir.